

В. А. ІЛЛІНСЬКА

СКІФСЬКА ВУЗДА VI СТ. ДО Н. Е.

(За матеріалами Посулля)

В курганах лівобережного Лісостепу, в тому числі і в пам'ятках Посульської локальної групи, не відомо жодного випадку, коли б поховання воїна супроводжувалося похованням коня. Цим могильні пам'ятки даної території відрізняються не тільки від скіфських поховань Нижнього Подніпров'я та Кубані, а й від курганів південної частини правобережного Лісостепу, де, починаючи з VI ст. до н. е.¹, з'являються супровідні кінські поховання.

Проте значення конярства в господарстві і роль кінноти як війська у племен Посулля ні в якій мірі не можна применшувати. Предмети вуздечного спорядження верхових коней є тут незмінною приналежністю всіх чоловічих поховань і найбагатших жіночих могил.

Всього на Сулі відомо понад 80 курганів, в яких виявлені залишки кінської вузди. З них не менше 60 відносяться до VI ст. до н. е. За найобережнішими підрахунками, збереглися частини приблизно від 150 вуздечок. Дані ці далеко не повні, тому що багато могил виявилися пограбованими. Крім того, в Київському історичному музеї є цікаві матеріали без наукової документації, а саме: значна кількість залишків ранньоскіфського кінського спорядження з курганів, в різний час розкопаних на Сулі В. В. Хвойком, Т. В. Кібальчичем, С. А. Мазаракі та іншими. Отже, фактично кількість кінських вуздечок з ранніх курганів Посулля була значно більшою.

Особливо багато вуздечок знайдено в похованнях родо-племінної знаті. Так в Старшій Могилі виявили залишки не менш ніж від 16 вуздечок², в кургані біля х. Шумейка таких вуздечок було 20, а в кургані № 8 біля х. Попівка — 10³. В збірці Київського історичного музею зберігається чудовий набір предметів архаїчної кінської вузди з кургана № 2 біля с. Оксютинці, розкопаного С. А. Мазаракі, де, судячи з кількості псаліїв, було менше 12 вуздечок⁴.

В могилах рядових воїнів на Посуллі нерідко трапляються залишки трьох — чотирьох, а іноді і більшої кількості вуздечок. В курганах № 1 та 2 урочища Солodka біля с. Оксютинці виявлено частини трьох вуздечок⁵, в кургані № 465 (теж біля с. Оксютинці) їх було п'ять, в кур-

¹ Курган № 35 біля с. Бобринця, Смела, III, стор. 112—114.

² Д. Я. Самоковасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 98. (В дальшому посилання на цю працю даються скорочено — МРЗ.)

³ ДП, III, стор. 7 і далі; Смела, II, стор. 170.

⁴ Цей комплекс не має ніякого відношення до багатого кургана кінця V ст. до н. е., про який йшлося в Смела, II, стор. 163.

⁵ МРЗ, стор. 109—110.

гані № 470 — шість⁶, в кургані № 477 біля с. Вовківці — три⁷, в кургані № 7 біля того ж села — чотири⁸, в кургані № 9 біля х. Попівка — чотири⁹ тощо.

Таким чином, за кількістю кінських вуздечок поховання Посулля наближаються до пам'яток степової смуги Північного Причорномор'я.

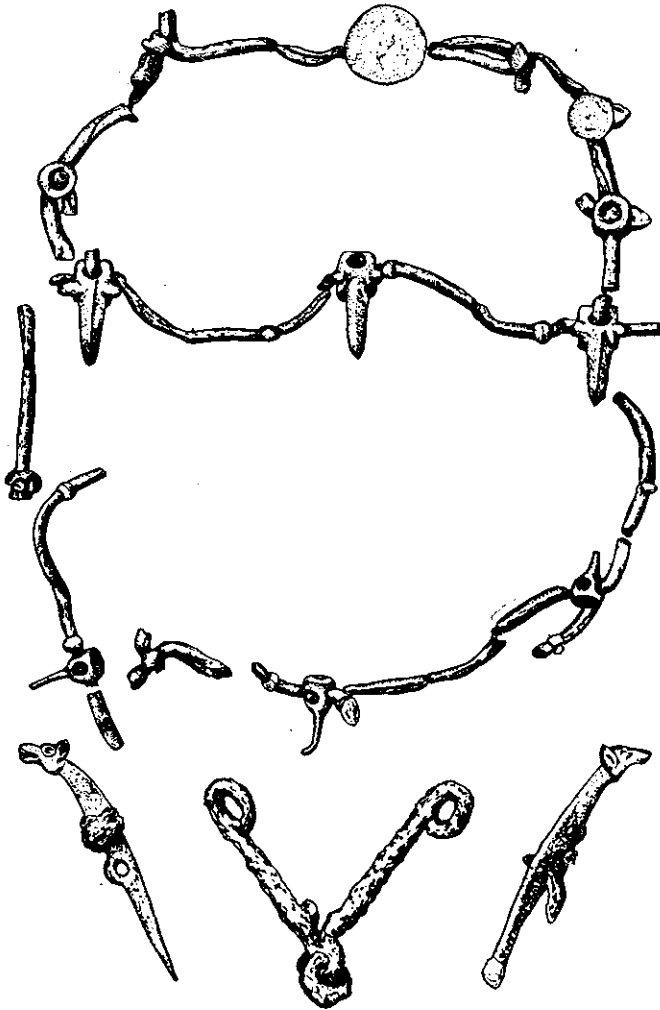

Рис. 1. Вуздечка з кургана біля х. Шумейка.

В цьому відношенні вони істотно відрізняються від пам'яток VI ст. до н. е. правобережного Лісостепу, де навіть в найбільших, найбагатших і добре збережених похованнях не трапляється більше двох, іноді трьох вуздечок¹⁰.

Серед знахідок на Посуллі особливий інтерес викликає вуздечка з кургана біля х. Шумейка, від якої, крім бронзових прикрас і вудил, збереглося досить багато ремінних частин, законсервованих мідними окис-

⁶ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, СПб, 1908, стор. 148—150.

⁷ Там же, стор. 150—151.

⁸ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р., зберігаються в ДІМ.

⁹ Смела, II, стор. 170.

¹⁰ Кургани № 2 та 524 біля с. Жаботин, ДП, III, стор. 6; ИАК, в. 60, стор. 1—2; № 38 та 40 біля с. Гуляй-Город, Смела, I, стор. 100, 106; № 406, 407, 432 біля с. Журовка, ИАК, в. 14; Канівські кургани, Смела, III, стор. 100, 112—114 та ін.

лами. Була зроблена спроба надати частинам вузди, які збереглися, первісного положення, що в якійсь мірі вдалося (рис. 1) ¹¹.

Судячи з цієї знахідки, здається очевидним, що ранньоскіфська вузда за своєю будовою була досить близькою до вузди Пазирикських курганів на Алтаї, документально точна реконструкція якої опублікована М. П. Грязновим та С. І. Руденком ¹².

Так само, як і в Пазирику, ремінні частини скіфської вузди з Шумейківського кургану, залишки яких оглянуті нами в Київському історичному музеї, зроблені з сиром'ятних ременів, складених вдвоє. Краї ременів загиналися на внутрішній бік і зшивалися всередині тонкою ниткою з сухожилля. Оголовна частина вуздечки складалася з двох суголовних ременів, які внизу переходили в нащічні, з'єднані з псаліями, а

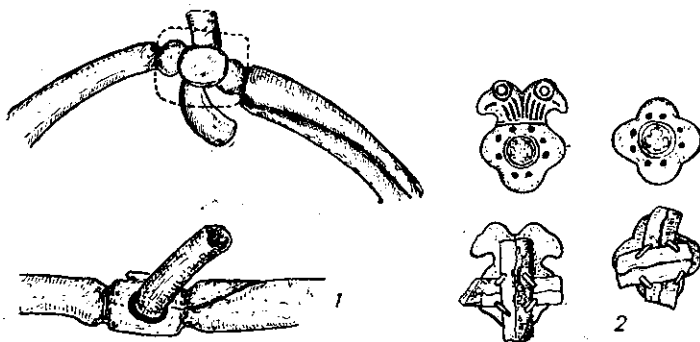

Рис. 2. Способи з'єднання перехрещених ременів кінського оголів'я.

1 — рухомий вузол, закріплений пряжкою — обоймою; 2 — нерухоме з'єднання ременів за допомогою накладної бляхи.

також двох поперечних ременів — налобного, що переходив внизу в підборідний, та наносного ременя, кінці якого, очевидно, перепліталися з нащічними і приєднувалися до псалів, як це спостерігається на деяких вуздечках з Пазирикських курганів ¹³. На відміну від скіфської вузди в Пазирикських курганах налобний ремінь часто замінювався тонким шнурком, який служив для прикріплення налобної прикраси.

На вуздечці з Шумейківського кургану видно, що суголовні ремені зв'язувалися на потилиці коня з правого боку, для чого на кінці правого ременя зроблена спеціальна петля. Такий же спосіб зав'язування спостерігається і на вуздечках Пазирикських курганів. В місцях з'єднання і перехрещення ременів робились особливі рухомі вузди, які закріплювалися бронзовими або кістяними пряжками — пронизками, що мали вигляд кубиків або циліндрів з чотирма круглими отворами, через які продягалися поперечні ремені. На деяких пряжках був ще п'ятий отвір з нижнього боку. В Київському історичному музеї збереглися куски перехрещених ременів, які знаходилися всередині бронзових пряжок. При перехрещуванні один з ременів, складений вдвоє, продягався через пряжку наскрізь, а той, що йшов поперек, продягався через другу пару отворів і дірочку, проколоту в першому ремені в місці його перегину (рис. 2, 1). Металева або кістяна обойма міцно стискувала ремінний вузол, але з'єднання ременів залишалося рухомим.

¹¹ ДП. III, табл. XL, 333.

¹² М. П. Грязнов, Первый Позырыкский курган, Л., 1950, стор. 24—40, 55; С. И. Руденко, Культура населения горного Алтая в скифское время, М.—Л., 1953, стор. 146 і далі.

¹³ С. И. Руденко, вказ. праця, стор. 151—153.

На прикладі шумейківської вузди видно, що пряжки-пронизки знаходилися на місцях схрещування суголовних ременів з налобно-підборідним та з наносним. Такі ж бляшки, прикрашаючи вузду, були і в середній частині налобного та наносного ременів. Для того, щоб бляшки не сповзали вправо чи вліво, по боках їх були зроблені бронзові колечки. Такий же розподіл пряжок-пронизок на місцях ремінних з'єднань спостерігався на вуздечці, знайденій в одному з майемірських курганів біля с. Туяхти на Алтаї¹⁴.

Для з'єднання вудил з ремінними частинами оголів'я і для фіксування певного положення вудил в роті коня служили псалії¹⁵. В VI ст. до н. е. застосовували псалії з трьома отворами, які з'єднувалися з вудилами ременями. При такому способі схрещування зовнішні кільця вудил накладалися позаду на середній отвір псаліїв і з'єднувалися за допомогою центрального і трьох щічних ременів, які продагалися через петлю вудил та псаліїв і закріплювалися із зовнішнього

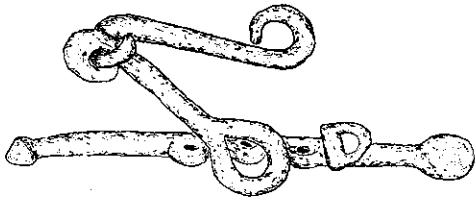

Рис. 3. Залізні вудила з приржавілими до них псаліями з кургана № 6 біля х. Попівка.

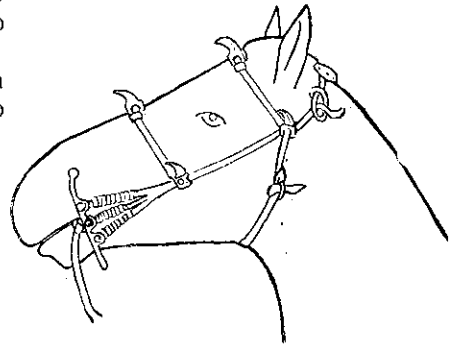

Рис. 4. Реконструкція кінської вузди VI ст. до н. е.

боку псаліїв особливим рухомим вузлом. Бічні щічні ремені продагалися через крайні отвори псаліїв і закріплювалися такими ж вузлами.

В деяких курганах лівобережного Лісостепу (№ 6 біля х. Попівка, № 7 біля с. Вовківці, № 4 урочища Скоробор коло Більського городища) були знайдені залізні вудила з приржавілими до них в первісному положенні залізними псаліями. Псалії знаходилися із зовнішнього боку від удил так, що центральні петлі їх приєднувалися до кінцевих колечь вудил (рис. 3).

На кістяних псаліях від тертя центрального вузла нерідко утворювалася залощеність або невелике заглиблення біля центрального отвору із зовнішнього боку. Спосіб з'єднання вудил з вуздою за допомогою псаліїв з трьома отворами добре зафіксований на збережених частинах вузди із залишками ременів з кургана скіфського часу на Памірі¹⁶.

Для того щоб псалії були щільно притиснуті до вудил і не відсувалися назад, існували, очевидно, спеціальні пристосування (подібні знайденим в Пазирикських курганах)¹⁷, які мали вигляд дерев'яної розвилки або згорнутих гармошкою ременів (рис. 4).

Поряд з вуздечками описаної будови в ранньоскіфський час на Півдні застосовувалися вуздечки, зроблені з широких ременів, також складених вдвоє і прошитих посередині. Такі ремені не могли просмику-

¹⁴ С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, М., 1951, табл. XXVIII.

¹⁵ Про призначення псаліїв див. А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, стор. 36.

¹⁶ А. Н. Бернштам, Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая, МИА, № 26, 1952, стор. 298—299. Про реконструкцію ранньоскіфської вузди див. М. П. Грязнов, Памятники майемирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае, КСИИМК, в. XVIII, 1947, стор. 9.

¹⁷ С. И. Руденко, вказ. праця, стор. 157—158.

ватися через порівняно невеликі отвори пряжок. В місцях перехресть вони зшивалися наглухо і прикривалися плоскими бронзовими бляхами, що мали вигляд чотирипелюсткових розеток з закругленими, хрестовидно розташованими виступами та чотирма парами наскрізних отворів, розташованих попарно в основі кожного виступу. Один з кінців таких бляшок нерідко оформлявся у вигляді подвійної орлиної голівки. Бляха накладалася на місце перехрещування ременів так, що виступаючі кінці її відповідали напрямку ременів, і пришивалася тонкою шкіряною могузкою або сухожиллям (рис. 2, 2).

Основними частинами ранньоскіфської вузди VI ст. до н. е., таким чином, були: вудила, псалії з трьома отворами, бронзові або кістяні пряжки-пронизки та плоскі хрестовидні бронзові бляхи, які служили для закріплення ремінних схрещувань.

Розглянемо ці речі.

Вудила. В ранніх курганах Посулля найчастіше зустрічаються залізні вудила, які складаються з двох круглих або чотиригранних в перерізі члеників, з кінцями, загнутими в кільцевидні петлі. За допомогою внутрішніх петель меншого діаметра ланки скріплялися між собою. Зовнішні петлі служили для приєднання до них псаліїв та повода.

Поряд з залізними вудилами, в найраніших курганах трапляються ще окремі екземпляри бронзових вудил з стрем'ячковидними петлями. Три такі вудила, разом з 13 залізними, були знайдені в Старшій Могилі, два — в кургані № 8 біля х. Попівка¹⁸, половина вудила знайдена в кургані № 8 біля с. Вовківці¹⁹, одна ланка — в кургані № 2 біля с. Оксютинці, вудило з курганів Роменського повіту зберігається в Київському історичному музеї.

Знаходження в одних і тих же похованнях бронзових стрем'ячковидних вудил разом з кількісно переважаючими залізними характерне для ранньоскіфських курганів Кубані. Поява залізних вудил в скіфській культурі відноситься до початку VI ст. до н. е. Міцні і легкі, зручні у виготовленні, вони швидко витіснили бронзові вудила, які на кінець VI ст. до н. е. майже виходять з ужитку.

На Північному Кавказі і в степовому Подніпров'ї бронзові стрем'ячковидні вудила відомі в пам'ятках скіфської культури VII ст. до н. е.²⁰ Найдавніші вудила цього типу походять з Черногорівського та Камішеваського поховань в курганах пізньозрубної культури на Північному Дінці, які датуються приблизно IX—VIII ст. до н. е. Крім ранньоскіфської культури, бронзові вудила з стрем'ячковидними петлями відомі в Саратовському Поволжі²¹, у ранніх кочівників північного Казахстану²², у племен анан'їнської культури²³, в Сибіру²⁴, на Паміро-Алаї²⁵.

Бронзові стрем'ячковидні вудила з Посулських курганів, безперечно, належать до числа найпізніших, що доживали свій вік в той час, коли вони вже виходили з ужитку. Вудила з Старшої Могили носять сліди пізнішого ремонту і складені з непарних ланок (рис. 5, 1). В кургані № 2 біля с. Оксютинці знайдені вудила, у яких одна ланка бронзова, друга — залізна з кільцевидною петлею. Безперечно, ці вудила ремонтували, під час чого зламану бронзову ланку замінили залізною (рис. 5, 2).

На Посуллі бронзові вудила доживають аж до початку V ст. до н. е.

¹⁸ Смела, II, стор. 168 і далі.

¹⁹ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігається в ДІМ.

²⁰ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 75—92.

²¹ Дані про бронзові вудила з Саратовського музею люб'язно повідомив нам Б. М. Граков.

²² М. П. Грязнов, вказ. праця, стор. 10.

²³ А. М. Tallgren, *L'époque dite d'Anannino*, SMA, XXXI, Helsinki, 1919, стор. 112.

²⁴ В. В. Радлов, *Сибирские древности*, СПб, 1894.

²⁵ А. Н. Бернштам, вказ. праця, стор. 298.

Однією з найпізніших за часом є ланка бронзових вудил з кургана № 8 біля с. Вовківці. Там знайдено також залізні вудила з залізними, есо-видно вигнутими, псаліями з двома отворами та кінцями, розкованими на зразок лез сокир, і наконечниками стріл пізньоархаїчних типів²⁶.

В VI ст. до н. е. порівняно короткий час використовували вудила, які представляли свого роду перехідну форму від бронзових до залізних. Робилися вони вже із заліза, але форма залишалася ще стародавньою — з стрем'ячковидними наглухо з'єднаними петлями (рис. 5, 3). Виготовлення таких петель із заліза ковкою було малодоцільним, тому вони проіснували недовго і скоро були замінені залізними вудилами із загнутими в петлі кінцями.

На Сулі залізні вудила з стрем'ячковидними петлями були знайдені в кургані № 1 біля с. Герасимівка (рис. 5 3)²⁷, в кургані № 3 біля с. Оксютинці²⁸. Половина вудила такого типу знайдена в кургані № 498 біля с. Вовківці²⁹, аналогічні вудила з курганів колишнього Роменського повіту зберігаються в Київському музеї. Залізні вудила з стрем'ячковидними петлями виявлені, разом з бронзовими та звичайними залізними, в Ульському кургані 1910 р. Одне вудило цього кургана мало залізну ланку з стрем'ячковидною петлею та ланку з простою, круглою петлею³⁰.

Залізні вудила з стрем'ячковидними петлями знайдені також в Дніпровському правобережжі і на Дністрі в курганах № 406 біля с. Журівка³¹, біля с. Ленківці³², біля сіл Дуплиськ та Новосілки Гржимайлівські³³. За складом інвентаря вони цілком однотипні із згаданими вище курганами Посульської групи і не виходять за хронологічні рамки середини — другої половини VI ст. до н. е.

Звертає на себе увагу те, що в багатьох могилах кількість псаліїв перевищує число знайдених разом з ними вудил. Так, у кургані № 1 урочища Солodka³⁴ була пара залізних вудил з залізними ж псаліями і, крім того, ще дві пари кістяних псаліїв. В кургані № 467 біля с. Оксютинці³⁵ знайдена пара залізних вудил з кістяними псаліями, а також псалії ще від чотирьох пар вудил. В кургані № 9 біля с. Вовківці були

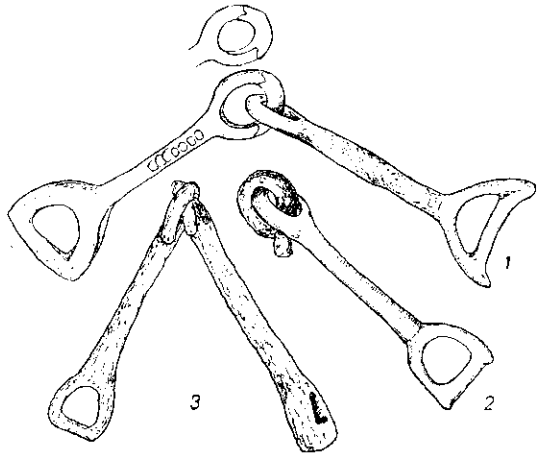

Рис. 5. Бронзові та залізні вудила з стрем'ячковидними петлями:

1 — з Старшої Могили; 2 — з кургана № 2 біля с. Оксютинці; 3 — з кургана № 1 біля с. Герасимівка.

²⁶ Чи не найпізніша знахідка бронзових стрем'ячковидних вудил виявлена в могильнику біля с. Фальшивий Геленджик, Краснодарського краю, в комплексі речей IV—III ст. до н. е. Ці вудила зберігаються в Геленджицькому музеї.

²⁷ МРЗ, стор. 111—112.

²⁸ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ.

²⁹ Журнал раскопок., стор. 192.

³⁰ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 156; зберігаються в Ермітажі.

³¹ ИАК, в. 14, стор. 29—32.

³² А. И. Мелюкова, Курган у с. Ленковцы, КСИИМК, в. 51, стор. 60 і далі.

³³ T. Sulimirski, Scytowie na Zachodniem Podolu, Львів, 1936, табл. IX. II; XI, i; VIII, 7.

³⁴ МРЗ, стор. 109—110.

³⁵ Журнал раскопок., стор. 148—150. Знахідки зберігаються в Ермітажі.

залізні вудила та шість пар кістяних псаліїв³⁶. Таке ж явище спостерігається і в деяких інших курганах. Невідповідність кількості вудил та псаліїв навряд чи можна пояснити випадковістю або порушенням комплексів при пограбуванні, тим більше що залізні вудила не могли мати

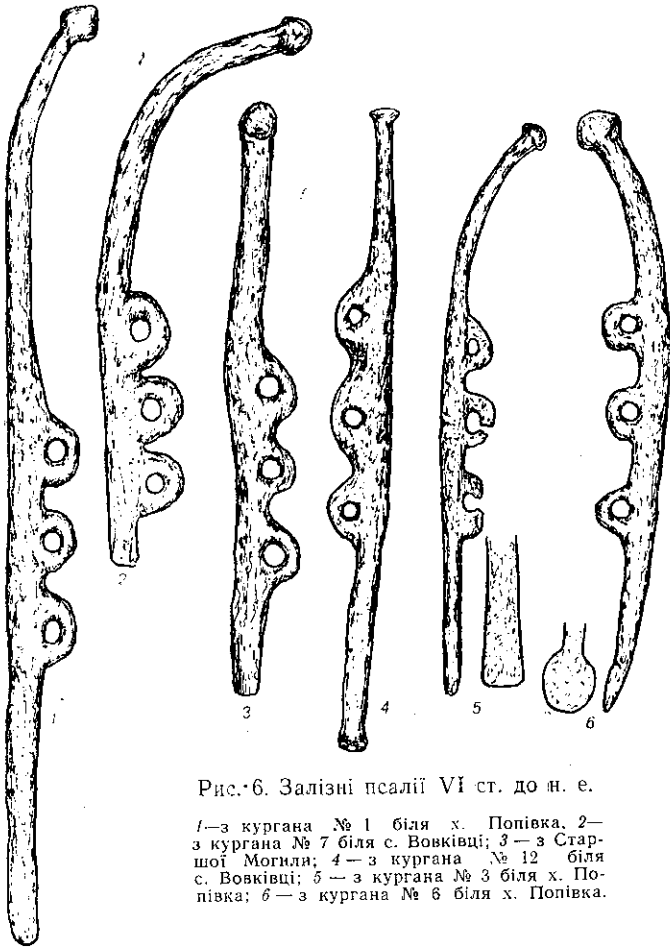

Рис. 6. Залізні псалії VI ст. до н. е.

1—з кургана № 1 біля х. Попівка, 2—з кургана № 7 біля с. Вовківці; 3—з Старшої Могили; 4—з кургана № 12 біля с. Вовківці; 5—з кургана № 3 біля х. Попівка; 6—з кургана № 6 біля х. Попівка.

великої цінності. Скоріш за все, це явище вказує на те, що в могили разом з вуздою клали запасні комплекти псаліїв, або, імовірно, на те, що крім вуздечок з металевими вудилами, існували також вуздечки з м'якими ремінними вудилами. Вуздечки з такими вудилами і кістяними псаліями відомі в скіфський час в пам'ятках майємірського етапу на Алтаї. Тут в одному з поховань на р. Катунь поблизу щелеп коня знаходилася пара рогових псаліїв, але металевих вудил не було³⁷. Існування м'яких вудил зафіксоване в похованнях зрубної культури на Поволжі в курганах біля сіл Комарівка³⁸, Ягідне³⁹, Усатове⁴⁰, Краснопілля⁴¹, в яких

³⁶ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ.

³⁷ М. П. Грязнов, вказ. праця, стор. 13.

³⁸ А. Е. Алихова, Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки, КСИИМК, в. 59, стор. 91 і далі.

³⁹ Н. Я. Мерперт, Курганы эпохи бронзы у с. Ягодного, КСИИМК, в. XLIV, стор. 32.

⁴⁰ И. В. Синицын, Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, Ученые записки СГУ, т. XVII, Саратов, 1947, стор. 98.

⁴¹ И. В. Синицын, Работы Заволжского отряда Сталинградской экспедиции, КСИИМК, в. 63, стор. 89.

також були виявлені кінські поховання з псаліями, але без металевих вудил. Очевидно, на півдні Східної Європи м'якими вудилами продовжували користуватись і в скіфській час, хоч, безперечно, в цей період переважаючими стали металеві вудила.

Псалії. Псалії є однією з найчисленніших і найхарактерніших деталей скіфської вузди. Форми їх порівняно швидко змінювалися і удосконалювалися, завдяки чому псалії мають велике значення при визначенні часу пам'яток.

Художнє оформлення псаліїв дає багатий матеріал для вивчення скіфського «звіриного» стилю.

В VI ст. до н. е. в скіфських вуздечних наборах набули великого поширення залізні трипетельчасті стержньовидні псалії із загнутим верхнім кінцем, який звичайно закінчувався круглою або конічною шишечкою. О. О. Іессен вважає, що псалії такого типу ведуть своє походження від бронзових трипетельчастих псаліїв VIII—VII ст. до н. е.⁴²

В інвентарях ранніх поховань Посулля нами нараховано не менше тридцяти пар залізних псаліїв. Окремі екземпляри їх різняться між собою за довжиною, а також ступенем вигнутості верхнього кінця та відстанню між петлями на стержні (рис. 6). Середня довжина псаліїв становить 14—17 см, проте трапляються і крупніші: так, псалії з кургана № 1 біля х. Попівка мали довжину 24 см⁴³. У екземпляра, знайденого в кургані № 7 біля с. Вовківці, верхній кінець виявився довгим, сильно вигнутим, а нижній — коротким⁴⁴. Інколи зустрічаються прямі псалії без вигину верхнього кінця. У псаліїв з кургана № 3 біля х. Попівка нижній кінець був розкований на зразок плоскої лопаточки. В деяких інших псаліях нижній кінець мав вигляд плоского кружка, відокремленого від стержня борізкою. Як буде показано нижче, цей мотив є одним з варіантів зображення кінського копита.

Залізні псалії цього типу є надзвичайно характерними для скіфської культури Північного Причорномор'я VI ст. до н. е. Навіть за межами Скіфії вони трапляються, як правило, в супроводі речей скіфського типу. Такі псалії були знайдені, наприклад, серед предметів кінської вузди в одному з приміщень на Кармір-Блурі⁴⁵. Разом з бронзовими стрем'ячкovidними вудилами вони виявлені в одному з ґрунтових поховань з конем та речами скіфського типу біля с. Куланурхва в Абхазії⁴⁶.

Залізні псалії з трьома боковими петлями є основним типом псаліїв в курганах ранньоскіфського часу на Кубані (Келермеські та Ульські кургани). В кургані № 2 біля станиці Келермеської було знайдено сім пар залізних і пара бронзових псаліїв⁴⁷. В Державному Ермітажі зберігається пара бронзових псаліїв такої ж форми, як і залізні. Вони походять з розкопок М. І. Веселовського на Кубані⁴⁸. Можливо, що вони належать до цього ж келермеського комплексу.

Значно рідше стержньовидні трипетельчасті псалії зустрічаються в поховальних інвентарях VI ст. до н. е. правобережного Лісостепу. Знахідки їх відомі в курганах № 8 біля с. Деренговець⁴⁹, № 453 біля с. Макіївка⁵⁰, № 406 біля с. Журівка⁵¹, біля с. Пищальники та ін. Проте

⁴² А. А. Иессен, указ. праця, стор. 90.

⁴³ Псалії з курганів біля х. Попівка зберігаються в КДІМ.

⁴⁴ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ.

⁴⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, т. I, Ереван, 1950, стор. 95.

⁴⁶ М. Трапш, Грунтовые погребения с инвентарем скифского типа у с. Куланурхва, Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, Сухуми, 1951.

⁴⁷ ОАК за 1904 г., стор. 86 і далі; А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 113.

⁴⁸ А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв., стор. 84.

⁴⁹ Смела, I, стор. 16.

⁵⁰ Журнал раскопок..., стор. 127; зберігається в Ермітажі.

⁵¹ ИАК, в. 14, стор. 29—32.

кількість їх тут порівняно невелика. Зосереджуються вони, головним чином, в південній частині правобережжя, на Тясміні. В північних та західних районах цієї території залізні стержньовидні псалії трапляються дуже рідко.

Кістяні пластинчасті псалії з трьома отворами та зображеннями в «звіриному» стилі на кінцях надзвичайно характерні для скіфського

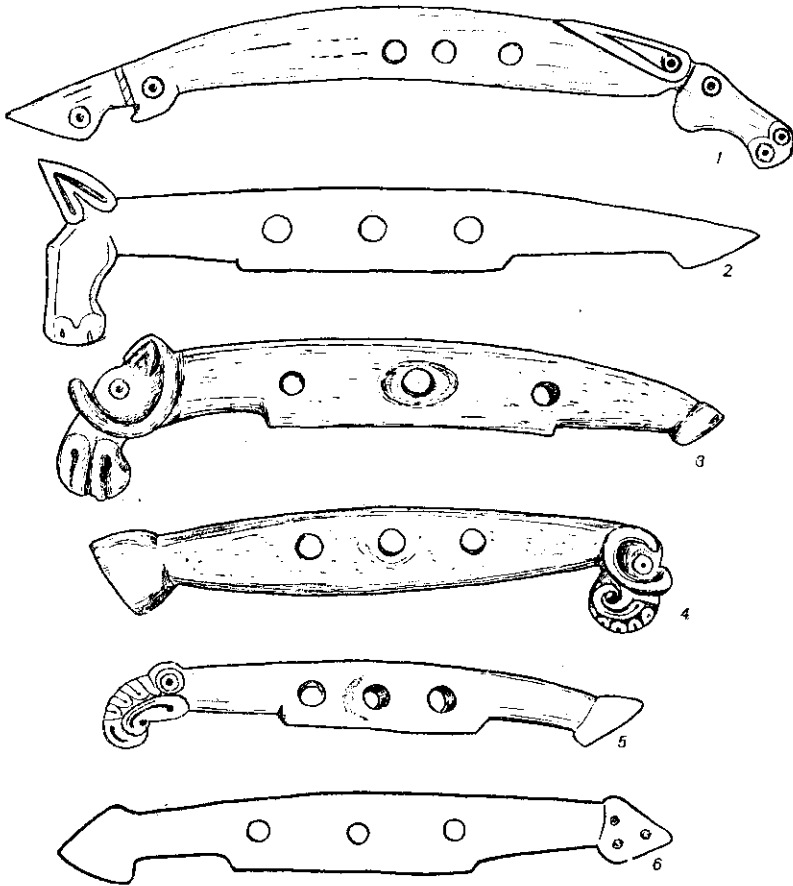

Рис. 7. Кістяні псалії VI ст. до н. е.

1—з кургана біля с. Будки; 2—з кургана біля х. Шумейка; 3, 4—з кургана № 2 біля с. Оксютинці; 5—з кургана біля х. Грушівка поблизу Запоріжжя.

комплексу VI ст. до н. е. Особливо велика кількість таких псаліїв виявлена в курганах Посулля—понад 100 пар кістяних псаліїв. Це набагато перевищує загальну кількість кістяних псаліїв, знайдених на всій іншій території Скіфії. На Посуллі такі псалії були основним, масовим типом ранніх псаліїв. Для виготовлення їх використовували куски рога оленя або плоскі відрізки товстих трубчастих кісток великих тварин. Готові псалії мають довжину 14—22 см. Середня частина псаліїв, на якій знаходилися отвори, робилася більш широкою. За формою псалії бувають прямі, середня частина яких має прямокутні обриси, та з дугувидно вигнутою спинкою. Вздовж внутрішнього боку проти отворів звичайно буває широкий прямокутний виступ або три невеликі, прямокутні чи округлі, що знаходяться проти отворів. Рідко трапляються псалії з двоопуклими боками та псалії з трохи увігнутою спинкою.

Більшість псаліїв безперечно знаходилася в тривалому користуванні, про що свідчить сильна потертість та залощеність навколо центрального отвору.

Зображення, якими прикрашалися верхні кінці псаліїв, дуже стійкі і зводяться, по суті, до кількох основних мотивів. Найчастіше псалії прикрашалися зображеннями голівки коня, потім — барана, зрідка грифобарана та птаха. Псалії без зооморфних зображень складають порівняно невелику групу.

Зовнішній бік псаліїв в більшості випадків гладкий. На окремих псаліях, зроблених з рогу, в середній частині збереглася не цілком зчищена первісна хвиляста поверхня. Деякі псалії з Шумейківського кургана по зовнішньому боку були прикрашені кружечками з крапкою в центрі. Зрідка трапляються псалії, прикрашені зовні геометричним візерунком. Зовнішня бокова грань завжди залишалася гладкою, а внутрішня — нерідко орнаментувалася паралельними насічками чи рубчиками; на боках виступів, проти отворів, часто буває орнамент у вигляді косоного хреста. Нижній кінець псаліїв, як правило, мав вигляд копита травоядної тварини.

Серед псаліїв з голівкою коня виділяють дві основні групи. Першу групу складають псалії з зображенням голівки коня, який швидко біжить з витягнутою вперед мордою і щільно притиснутими до потилиці вухами (рис. 7, 1). На псаліях другої групи зображена голівка коня в спокійному стані, з опущеною вниз мордою і вухами, що стирчать вгору (рис. 7, 2). Зображення витягнутої голівки коня найчастіше зустрічаються на псаліях великого розміру з дуговидною спинкою. Багато з них зроблені дуже старанно і відрізняються високими художніми якостями. Витягнута вперед морда на довгій шиї і нижній кінець псалія у вигляді гострокінцевого копита гармонійно завершують слабо вигнуту пластинку. Рисунок дуже чіткий і виразний. Добре передані подовжена морда коня, горбатий хрп, розширені ніздрі, характерний вигин нижньої щелепи. Вуха перебільшено довге. Сильно притиснуте до потилиці, воно надає особливої динамічності витягнутій морді тварини. Деталі передані умовно: око зроблене за допомогою кружка з крапкою посередині; ніздрі та рот позначені різними лініями, концентричними кружечками, або суміжними овалами; вуха має вигляд подовженого трикутника або серцевидної фігури, розділеної поздовжніми рисочками, волютоподібними завитками, кружечками або овалами.

Зображення голови коня з опущеною вниз мордою і вухами що стирчать, найчастіше зустрічаються на прямих псаліях. Одним з найкращих за виконанням є голівка коня на псалії з кургана біля х. Шумейка (рис. 7, 2). Для цього зображення характерний упевнений і чіткий рисунок контура. Трапляються також зображення, виконані досить грубо і схематично (рис. 8, 2). На псаліях з кургана № 2 біля с. Вовківці⁵² і з Старшої Могили морди коней зроблені короткими і широкими. Спрощення та схематизм в цій групі зображень привели до появи псаліїв з невизначеними голівками тварин з вухом, що стирчить, та короткою тупою або округлою мордочкою (рис. 8, 3). Тільки серія зображень, розміщених послідовно від ясніших до дуже схематичних, дозволяє визначити зміст цих зооморфних голівок як дуже спрощених зображень голівки коня.

Другу щодо чисельності групу складають кістяні псалії із зображенням голівок барана. Характерним для них є тула, горбоноса морда та крутовигнутий від потилиці вперед ріг з виступаючим кінцем. Поряд з окремими старанно модельованими екземплярами (рис. 7, 3) зустрічаються псалії з дуже схематичними зображеннями, які визначаються тільки по наявності рога.

⁵² Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р., зберігаються в ДІМ.

Псалії з голівками грифо-баранів були знайдені на Посуллі в незначній кількості — чотири пари. Відмітними ознаками зображень грифо-баранів є поєднання гачкуватого дзьоба хижого птаха з великим загнутим баранячим рогом (рис. 7, 4).

З поховань ранньоскіфського часу біля с. Жаботин⁵³ та із зруйнованого скіфського кургана біля х. Грушівка поблизу Запоріжжя⁵⁴ походять кістяні псалії з голівкою орла. В Посуллі такі псалії не виявле-

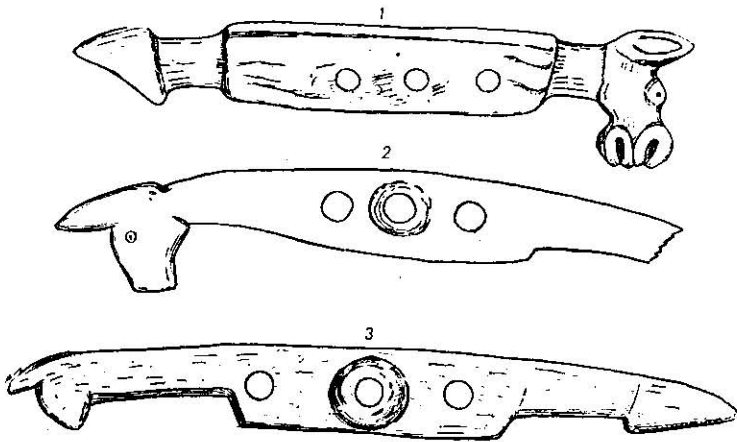

Рис. 8. Кістяні псалії з зображенням кінської голівки.

1 — з кургана № 2 біля с. Вовківці; 2 — з кургана № 9 біля с. Вовківці; 3 — з кургана № 1 урочища Солодка біля с. Оксютинці.

ні, хоч мотив орлиної голівки не був чужий місцевому мистецтву, про що свідчить різний кістяний гребінець, знайдений в курганах Роменського повіту⁵⁵.

До числа псаліїв без різних прикрас відносяться перш за все такі, у яких верхній кінець був зіпсований або обламаний при виготовленні. В таких випадках кінець псалія робили плоским або загостреним. Ця група легко визначається за своїми пропорціями і по суті не може бути відокремлена від основної серії псаліїв вищеописаного типу. Зрідка трапляються псалії, обидва кінці яких прикрашені зображеннями кінського копита (рис. 7, 6).

Рогоподібні псалії з трьома отворами, близькі до знайдених в ранньоскіфському кургані біля с. Костянтинівка під Мелітополем⁵⁶ та біля с. Галуцино на Черкащині⁵⁷, в курганах Посулля не траплялися.

До речей скіфського кінського спорядження, знайдених під час розкопок Кармір-Блур, відноситься пара кістяних пластинчастих псаліїв скіфського типу. Верхні кінці їх з зображеннями голівок полсовані пожежею, нижні — оформлені у вигляді копита. Там же знайдені дві вирізані з кістки голівки грифо-барана з довгастими стерженьками та невеликим поперечним отвором в основі⁵⁸. Очевидно, ці голівки служили наконечниками невеликих предметів: виступаючий черешок вкладався у втулку і закріплювався в ній за допомогою поперечного цвяхка.

Серед речей кінської вузди з Келермеських курганів також було кілька вирізаних з кістки голівок баранів, грифо-баранів та кінських

⁵³ ДП, III, стор. 7 і далі, табл. LXI, 541.

⁵⁴ Про знахідку цього псалія повідомив співробітник Запорізького музею В. Ф. Пешанов.

⁵⁵ ДП, II, табл. XXI, рис. 511.

⁵⁶ П. Д. Либеров, Кургани у с. Константиновка, КСИИМК, в. XXXVII, стор. 141.

⁵⁷ ДП, II, табл. XXXII.

⁵⁸ Б. Б. Пиотровский, вказ. праця, стор. 94, 96.

колитець на циліндричних втулкових основах, в яких іноді робились отвори для поперечного штифтика (рис. 9). Цілком очевидно, що ці кістяні вироби не могли бути ні пряжками, ні підвісками, а також, як і голівки з Кармір-Блура, служили наконечниками якихось предметів. Вони насаджувалися на стерженьки і прикріплювалися поперечними цвяхами. Цікаво відзначити, що наконечники у вигляді голівок та кінських копит інколи знаходили попарно при кінських похованнях. Так, в кургані № 1 біля ст. Келермеської при дев'ятому скелеті коня виявлено два наконечники у вигляді баранячих голівок і два у вигляді копитця. Дві голівки баранів і два копитця трапилися і при десятому похованні коня з того ж кургана. При сьомому похованні коня з кургана № 2 цього ж могильника виявлені два наконечники з голівками барана і два — у вигляді копит.

Здається цілком імовірно, що ці кістяні предмети — ніщо інше, як верхній і нижній кінці псаліїв, стержні яких були дерев'яними.

Про це свідчить парність знахідок голівок і копит, а також те, що в усіх згаданих похованнях при конях були залізні вудила, але не було псаліїв. Таке ж призначення мали, очевидно, і кістяні наконечники з Кармір-Блура та кістяні наконечники у вигляді голівок хижих птахів, знайдені в ранньоскіфських курганах на Темір-горі, біля с. Сірогози, і в кургані з околиць м. Шпола. Розмір і вигляд цих голівок цілком відповідають звичайній величині голівок на кістяних псаліях (рис. 10).

Таким чином, у скіфів в ранній час, поряд з залізними, кістяними та бронзовими псаліями, були і дерев'яні псалії, які прикрашалися наставними кістяними наконечниками у вигляді голівок і копит.

Слід відзначити, що в першому Келермеському кургані при найбільше убраних конях (№ 11, 12) виявлені залізні вудила без псаліїв. Те ж саме спостерігалось і в кургані № 8 біля х. Попівка, де в непо-

грабованій могилі знайдено лише 10 металевих вудил. Відсутність псаліїв в цих курганах можна пояснити тим, що вони зроблені з дерева і тому не збереглися.

Як відомо, дерев'яні, прикрашені художньою різьбою псалії є неодмінною ознакою вуздечок з Пазирикських курганів, де вони збереглися тільки завдяки наявності вічної мерзлоти.

На правому березі Дніпра, в Черкаській області, кістяні псалії знайдені в кургані № 2 біля с. Жаботин⁵⁹, № 346 біля с. Орловець⁶⁰, № 38,

⁵⁹ ДП, III, стор. 7, табл. LXI, 541.

⁶⁰ Смела, III, стор. 20.

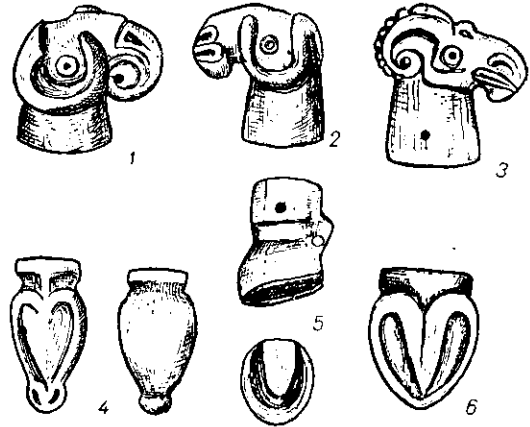

Рис. 9. Кістяні наконечники псаліїв з Келермеських курганів.

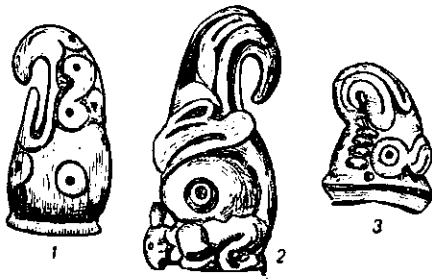

Рис. 10. Кістяні наконечники псаліїв у вигляді голівок птахів.

1 — з кургана на Темір-горі; 2 — з кургана біля с. Сірогози; 3 — з кургана в околицях Шпола.

40 біля с. Гуляй-Город⁶¹, № 407, 432 та 447 біля с. Журівка⁶², в курганах біля сіл Галушине⁶³, Мельниківка⁶⁴, Трипілля⁶⁵. Кількість кістяних псаліїв в цих курганах значно менша, ніж в Посульських, — в середньому одна-дві пари. Характерно, що в багатьох курганах VI ст. до н. е., які відзначаються багатством та збереженістю, кістяних псаліїв серед кінського спорядження зовсім не було. На Посуллі ж вони — найзвичайніша приналежність раних вуздечних наборів.

Одиночні знахідки кістяних псаліїв відомі по всій території причорноморської Скіфії. Уламки кістяних псаліїв знайдено, наприклад, на Немирівському городищі⁶⁶, на поселенні Іване-Пуста в Західній Подолії⁶⁷, на Більському городищі⁶⁸, на поселенні біля с. Пожарна Балка на Ворсклі⁶⁹, в кургані № 7 біля с. Шпаківка на Дінці⁷⁰ тощо. Уламок псалія, прикрашеного різьбою, походить з Ольвії⁷¹; уламок кістяного псалія із степового Причорномор'я зберігається в Херсонському історико-археологічному музеї.

На території, зайнятій нескіфськими племенами, нерідко зустрічаються змінені за формою псалії, що відрізняються від скіфських тим чи іншими особливостями. Це сталося тому, що місцеві майстри, наслідуючи скіфським зразкам, не завжди розуміли їх і допускали відхилення від традиційної форми.

Цікавими є дві пари кістяних псаліїв з кургана біля с. Орловець, які датуються, на думку Є. Ф. Покровської, самим початком VI ст. до н. е. Вони мають вигляд прямих, плоских, слабо завужених до кінців пластин з трьома отворами в середній частині; на кінці однієї пари псаліїв є дуже невміло зроблене копитце.

Незвичайним є і кістяний псалій з кургана № 2 біля с. Трипілля⁷² з схематично вирізаною голівкою коня на верхньому кінці та молотковидним потовщенням замість копитця на нижньому кінці. Ці псалії мають не три, як звичайно, а чотири отвори в середній частині. Один з псаліїв, знайдений на поселенні ранньоскіфського часу біля с. Пожарна Балка, мав прямокутні виступи по обох боках трьох отворів, чим нагадував псалії чорноліського часу з отворами, оформленими у вигляді муфт. Тут же знайдено уламок псалія, нижня частина якого має вигляд кільця, що зовсім незвичайне для скіфських псаліїв. Ці знахідки свідчать про те, що елементи скіфської культури автохтонних племен на Ворсклі та Правобережжі — не місцевого походження, а наслідок культурного впливу степової Скіфії.

В цьому відношенні дуже цікаві кістяні псалії з кургану № 2 біля с. Жаботин. До недавнього часу ці псалії вважались найранішими. Гадали, що вони за формою і стилем були витвором місцевого середовища. Підтверджувалося це, головним чином, тим, що на псаліях, крім звірного, був ще і геометричний орнамент у вигляді квадратів, складених з двох прямокутних трикутників. У скіфському мистецтві цей мотив не ві-

⁶¹ Смела, I, стор. 100 і далі.

⁶² ИАК, в. 14, стор. 32—35, 87—89; в. 17, стор. 92—94.

⁶³ ДП, II, табл. XXXII.

⁶⁴ Смела, I, табл. XI, 16.

⁶⁵ Ф. В о в к, Знахідки в могилах між Верем'ям і Стретівкою і біля Трипілля, Матеріали до українсько-руської етнології, Львів, 1910, стор. 11.

⁶⁶ Розкопки А. О. Спицина; зберігаються в Ермітажі.

⁶⁷ Розкопки О. Д. Ганіної; зберігаються в КДІМ.

⁶⁸ Розкопки В. А. Городцова, Труды XVI АС, т. I; зберігається в ДІМ.

⁶⁹ Отчет о раскопках И. И. Ляпушкина, Научный архив ІА АН СРСР.

⁷⁰ Розкопки В. А. Городцова, Труды XII АС, т. I, стор. 313.

⁷¹ С. І. Капошина, Пам'ятки скіфського звірного стилю, знайдені в Ольвії, АП, т. VII, табл. IV, 5.

⁷² Ф. В о в к, вказ. праця, стор. 8.

домий, тоді як на Правобережжі з ним в якійсь мірі міг бути пов'язаний лінійний геометричний орнамент на лощеному столовому посуді.

Порівняно недавно на Кармір-Блурі знайдені дві кістяні пластини⁷³, одна з яких прикрашена вертикальним рядом орлиних голівок в скіфському стилі, а друга — геометричним візерунком такого ж характеру, як і на жаботинських псаліях. Можна зробити висновок, що ці псалії мають не місцеве, а степове, скіфське походження.

Перекручені наслідування скіфським зразкам зустрічаються в суміжних з Скіфією культурах. Так, на кизил-кобінському поселенні поблизу Сімферополя знайдена нижня частина кістяного псалія, який закінчується замість копита плоским кружечком⁷⁴. При розкопках в Істрії знайдено вузький псалій з кінським копитцем внизу і з дуже неясним зображенням голівки тварини на верхньому кінці⁷⁵. З пам'ятки лужицької культури поблизу с. Млинок в Польщі походить псалій з трох увігнутою спинкою та симетричними кінцями, зробленими у вигляді пташиних голівок, а бокові отвори знаходяться біля країв, на місці очей⁷⁶. В пам'ятках сіндо-меотської культури на Кубані виявлено кістяний псалій з трьома отворами і кінцями у вигляді симетрично розташованих орлиних голівок⁷⁷.

Серед кістяних псаліїв, знайдених в Угорщині і визначених А. Мажоліч як скіфські, лише псалій з Шогхеде можна з певністю назвати скіфським, а всі інші — це більш-менш віддалене наслідування скіфським та передскіфським зразкам⁷⁸.

Серед псаліїв VI ст. до н. е. треба згадати також порівняно невелику групу металевих псаліїв зроблених по типу кістяних. До їх числа належить пара бронзових псаліїв з курганів колишнього Роменського повіту з трьома боковими петлями, прикрашеними зображеннями орлиної голівки та копитця (рис. 11, 2).

Унікальними є псалії з кургана № 2 поблизу с. Оксютинці, які, на відміну від інших, виконані із заліза у формі кістяних псаліїв з голівкою барана та копитцем (рис. 11, 3). До цієї ж серії належать бронзові псалії з голівкою барана, які походять з Старшої Могили.

Бронзові псалії з Шумейківського кургана являють собою перехідну форму від ранніх до пізніших. Вони прикрашені голівкою коня та звичайним копитцем, але, на відміну від ранніх, мають не три, а два отвори, що характерно для псаліїв V ст. до н. е.

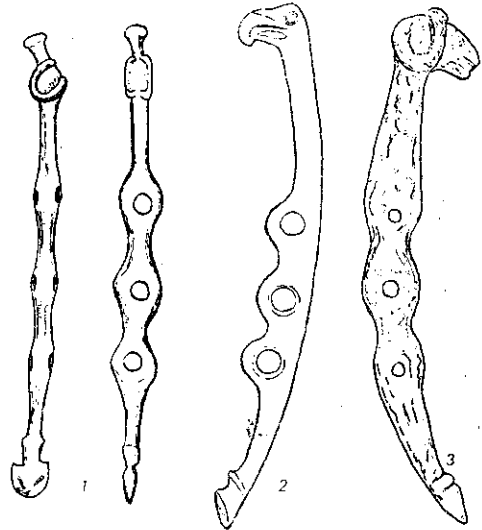

Рис. 11. Металеві псалії, що наслідують кістяним.

1 — з Старшої Могили; 2 — з курганів Роменського повіту; 3 — з кургана № 2 біля с. Оксютинці.

⁷³ Б. Б. Пнотровский, Кармир-Блур, т. III, Ереван, 1955, стор. 17, рис. 9.
⁷⁴ О. Д. Дашевская, Симферопольское поселение кизил-кобинской культуры. КСИИМК, в. XXXIX, стор. 110—119.

⁷⁵ Studii și cercetri de istorie veche, 1—2, 1953, т. IV, стор. 131, рис. 20.

⁷⁶ T. Sulimirski, Kultura lużycka a Scytowie, Wiadomości archeologiczne, t. XVI, Варшава, 1939 (1948), стор. 80, рис. 2.

⁷⁷ Розкопки М. В. Анфімова. Доповідь на конференції ІМК в 1959 р.

⁷⁸ A. M a z s o l i c s, Mors en bois de cere sur le territoire du bossin des Carpathes, Acta Archaeologica, т. III, 1—4, 1953, стор. 89—90.

Бронзові псалії, зроблені по типу кістяних, відомі в знахідках із Закавказзя⁷⁹ та з Поволжя⁸⁰, в оздобленні їх зустрічаються відомі мотиви орлиної голівки та грифо-барана.

Єдиним мотивом прикрашання нижнього кінця псаліїв в VI ст. до н. е. було, як вказувалось, зображення копита травоядної тварини. На кістяних пластинчастих псаліях копито, виділене звичайно в техніці опуклого рельєфу, зображувалося в профіль і мало вигляд трапеції з більш-менш витягненим та загостреним кінцем. Інколи зображувалося не тільки копито, а й задня бабка — у вигляді невеликого трикутного виступу.

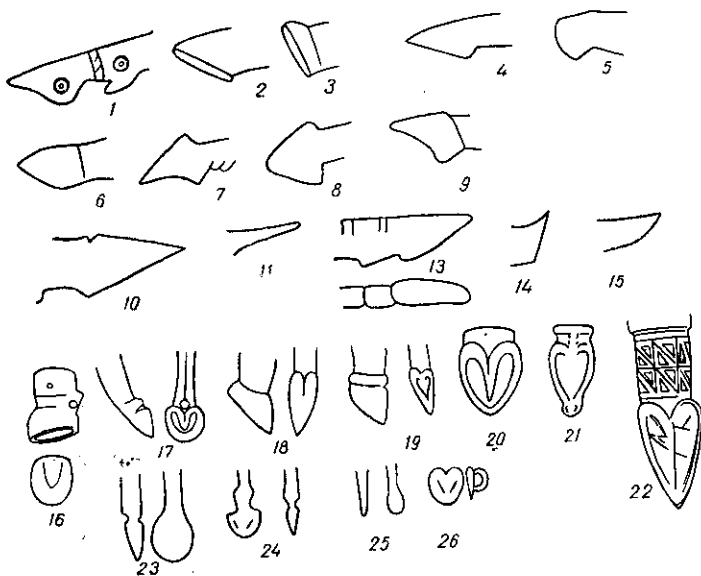

Рис. 12. Різноманітні варіанти оформлення нижнього кінця псаліїв у вигляді кінського копита.

На металевих псаліях та кістяних наконечниках копита бувають зображені не тільки збоку, а й в плані з нижньої площини. Псалії з копитами в плані особливо цікаві, оскільки вони дозволяють більш певно говорити про породу зображеної тварини.

На одному кістяному наконечнику з Келермеса та на залізних псаліях з кургана № 2 біля с. Оксютинці цілком ясно і реалістично зображене кінське копито (рис. 12, 16, 17). На іншому псалії нижній площині копита надано серцевидної форми з поглибленням посередині (рис. 12, 20), що передає увігнутість нижньої підошовної пластини кінського копита.

На деяких кістяних пластинчастих псаліях, крім профільного, є ще зображення нижньої сторони копита, яке має вигляд вузької витягнутої серцевидної фігури (рис. 12, 18, 19). Така ж манера зображення кінських копит на кістяних наконечниках з Келермеса (рис. 12, 20, 21), псаліях Жаботинського кургана (рис. 12, 22), бронзових бляшках з Ульського аулу (рис. 12, 26). На інших металевих псаліях копито, зображене з нижньої площини, має вигляд плоского кружка або півкруга (рис. 12, 23—25).

⁷⁹ Псалії з Голіата, МАК, т. VIII, табл. СХХ, 13.

⁸⁰ З Саратовського музею; див. А. М. Tallgren, *Varia*, ESA, VII, стор. 221; рис. 9. У Таллгрена цей екземпляр помилково описано як кістяний. Точні дані про нього повідомив нам Б. М. Граков.

На всіх цих псаліях зображені цільні копита однокспитної тварини — тобто коня, і ніколи не зустрічаються зображення роздвоєних копит, розділених на дві половини від гострого переднього кінця. Це доводить, що на скіфських псаліях VI ст. до н. е. постійно і незмінно зображувалися копита коня, а не якоїсь іншої травоядної тварини з числа відомих ранньоскіфському мистецтву.

Пряжки-пронизки. Кістяні та бронзові пряжки-пронизки, які служили для з'єднання ремінних схрещувань, — характерні предмети

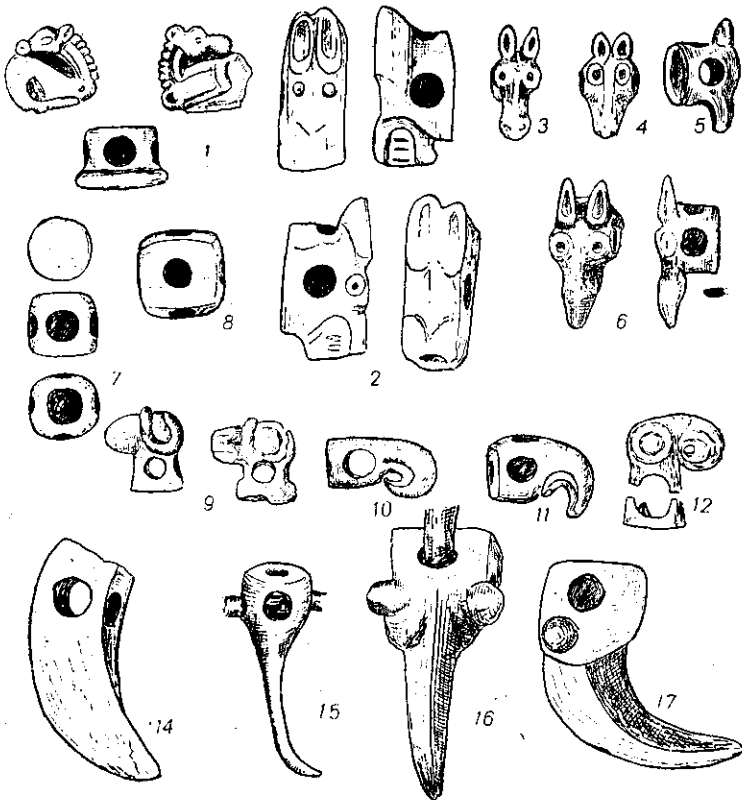

Рис. 13. Бронзові та кістяні пряжки-пронизки VI ст. до н. е.

1 — з Старшої Могили; 2 — з кургана біля с. Будки; 3 — з кургана № 4 біля с. Вовківці; 4, 5 — з кургана № 10 біля х. Попівка; 6, 14, 15 — з кургана біля х. Шумейка; 7 — з кургана № 14 біля х. Попівка; 8, 10, 11, 13 — з курганів Посулля; 9 — з кургана № 10 біля х. Попівка; 12 — з кургана № 9 біля х. Попівка.

ранньоскіфського вуздечного набору. Найпростіші з них нагадують кубик або циліндр, усічений конус або піраміду з плоским чи округлоопуклим верхом.

В скіфських вуздечних наборах пряжки-пронизки часто трапляються з різними прикрасами у вигляді голівок, дзьобів та кігтей хижих птахів, а також голівок барана, грифо-барана та коня, зроблених в тій самій манері, що і на кістяних псаліях.

На пряжках з курганів Посулля досить часто зображені голівки коня в фас з вухами, що стирчать угору (рис. 13, 2—6). Цей мотив рідко трапляється в пам'ятках інших груп скіфської культури. Як аналогію, можемо вказати тільки на цілком ясні зображення кістяних голівок з кургана № 38 біля с. Гуляй-Город⁸¹.

⁸¹ Смела, I, табл. X, 6.

Бронзові пряжки з кургана № 10 біля х. Попівка⁸² та з розкопок біля с. Оксютинці⁸³ мають вигляд голівок барана з тупою мордою та круто загнутим вперед рогом (рис. 13, 9). Подібні пряжки відомі в знахідках на Кармір-Блурі⁸⁴, кургані № 38 біля с. Гуляй-Город та серед кістяних пряжок з Келермеса, де, крім того, виявлені пряжки з голівками грифо-баранів.

Велику групу складають пряжки, оформлені як голівки хижих птахів. Інколи кубічне тіло пряжки є частиною голівки, з якої відходить вигнутий дзьоб, а місцеположенню очей відповідає поперечна пара отворів (рис. 13, 10—11)⁸⁵. Іншу групу складають пряжки, в яких кубічне тіло являє собою нібито підставку для дзьобовидної голівки, розташованої вище; в цих випадках око птаха виділяється рельєфним кружечком (рис. 13, 12)⁸⁶. Вигин дзьоба птаха нерідко підкреслювався поздовжною поглибленою лінією, яка виділяла верхню і нижню його половину.

Досить цікаві бронзові пряжки знайдені в кургані біля х. Шумейка. Одні з них нагадують велику голову хижого птаха з великим загнутим чотиригранним дзьобом та очима, зробленими у вигляді двох опуклих шишечок (рис. 13, 15). Інші пряжки з цього кургана прикрашені довгим та гострим вигнутим кігтем хижого птаха (рис. 13, 14).

Пряжками для перехреснування ременів могли служити кабанячі ікла, для чого в основі їх просвердлювалися поперечні отвори. Такі ікла відомі, наприклад, з кургана № 2 біля с. Вовківці та кургана № 497 біля с. Басівка⁸⁷.

Чудові аналогії цій серії виробів дають знахідки предметів кінського спорядження з Кармір-Блура, де виявлені пряжки у вигляді голівки барана, хижого птаха та у вигляді ікла хижої тварини⁸⁸. Як аналогію вкажемо також пряжки у вигляді пташиних голів з кургана № 38 біля с. Гуляй-Город, № 244 біля с. Великий Деренговець⁸⁹, № 407 біля с. Журівка⁹⁰, з Мачухського могильника⁹¹ та з окремих курганів Західного Поділля⁹².

Останню групу цієї серії складають кубічні бляхи, вкриті зверху щитком — гладким або з зооморфним зображенням. Такі, наприклад, бронзові пряжки з Старшої Могили, прикрашені зверху плоскою бляшкою у вигляді фігурки коня (рис. 13, 1). Аналогічні до них кістяні пряжки з плоскою пластинкою у вигляді голівки барана з Келермеса та бронзові пряжки з трилопатевою бляхою зверху з Кармір-Блура.

Бронзові пряжки для перехреснених ременів без додаткових звіриних прикрас були знайдені, крім пам'яток скіфського типу, на Північно-

⁸² Смела, II, табл. XXIV, 8, 18.

⁸³ В. А. Ильинская, Из неопубликованных находок на Суле, КСИА, в. 3, 1954, стор. 70.

⁸⁴ Б. Б. Пиотровский, Скифы и Древний Восток, СА, XIX, стор. 143.

⁸⁵ Бронзові пряжки подібного роду знайдені в кургані № 53 біля с. Ярмолинці (Смела, II, табл. XXIV, 1, 6); в курганах № 466 та 3 біля с. Оксютинці — по чотири екземпляри в кожному (перші з них зберігаються в Ермітажі, інші — в колекції ДІМ); в кургані № 478 біля с. Великі Будки — чотири екземпляри (Журнал раскопок, стор. 150—151), зберігаються в Ермітажі; в курганах біля х. Попівка (Смела, II, табл. XXIV, 17); дев'ять екземплярів відомі із знахідок Т. В. Кібальчича біля с. Оксютинці (КСИА, в. 3, стор. 70).

⁸⁶ Курган № 10 біля х. Попівка (Смела, II, табл. XXIV, 14).

⁸⁷ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ (Журнал раскопок, стор. 154).

⁸⁸ Б. Б. Пиотровский, вказ. праця, стор. 143.

⁸⁹ Смела, II, табл. V, 7.

⁹⁰ ИАК, в. 14, стор. 33, рис. 77.

⁹¹ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник на честь 35-річчя музею, Полтава, 1928, стор. 53, табл. VII, 9.

⁹² T. Sulimirski, Scythowie na Zasadniem Podolu, табл. VIII, 5, d.

му Кавказі⁹³, в таврських кам'яних ящиках Байдарської долини⁹⁴, серед лужицьких старожитностей, в пам'ятках гірського Алтаю⁹⁵ та Паміро-Алаю⁹⁶.

Поява таких вуздечних предметів відноситься до передскіфського часу. На підтвердження цієї дати особливо цікавою є знахідка в кургані № 3 біля с. Іловатка на Нижньому Поволжі⁹⁷, де над дерев'яним переkritтям зрубної могили знайдено дві круглі кістяні пряжки з трьома отворами по боках. Пряжки прикрашені зверху зображенням солярного знаку. Як справедливо відзначає К. Ф. Смирнов, формою і своїм призначенням вони близькі до металевих та кістяних пряжок скіфської доби.

Кубічні бронзові пряжки відомі в пам'ятках чорноліської культури⁹⁸ та передскіфських вуздечних наборах Угорщини⁹⁹. На відміну від скіфських, вони мають вигляд кільцевої основи з чотирма вертикальними стойками, вкритими зверху опуклою бляхою. Аналогічні пряжки виявлені в Кобенському могильнику на Кавказі¹⁰⁰.

Хрестовидні бляхи. Серед інших речей ранньоскіфської вузди з території Посулля важливе місце займають бронзові хрестовидні бляхи, які служили для нерухомого скріплення перехрещених ременів. Вони мають вигляд чотирипелюсткової розетки із закругленими рівновеликими кінцями (рис. 14, 7, 9). Зворотний бік їх — плоский, зовнішній — з слабо опуклим рельєфним орнаментом. Посередині бляшки виділене кільце, в центрі якого вміщено зображення чотирипелюсткової розетки з кружком, який повторює форму самої бляшки. В основі кожного з чотирьох виступів, за межами внутрішнього кола, є по парі невеликих отворів, за допомогою яких бляха пришивалася до ременів.

Варіант цього типу становлять бляхи, у яких на місці одного з виступів геральдично підіймаються вгору дві орлині голівки на високій ший, що роздвоюється.

Чотирипелюсткові бляхи та подібні їм бляхи з орлиними голівками часто трапляються разом в складі одних і тих же вуздечних наборів.

Належність цих блях до ранньоскіфського часу була добре обгрунтована Б. З. Рабиновичем¹⁰¹.

Подібні бляхи часто зустрічаються в ранніх курганах Посулля. В кургані № 1 біля с. Герасимівка були знайдені бронзові та срібні бляхи цього типу¹⁰², в кургані № 8 біля х. Попівка виявлено 17 чотирипелюсткових та 6 орлиноголових блях, в кургані № 2 біля с. Оксютинці, за даними каталогу Київського історичного музею, знайдено 38 хрестовидних блях. На фотографії предметів, знайдених при розкопках Т. В. Кібальчича біля с. Оксютинці, є 14 хрестовидних та 7 орлиноголо-

⁹³ Т. М. Минаева, Археологические материалы скифского времени в Ставропольском краевом музее, Материалы по изучению Ставропольского края, в. 8, 1956, стор. 329—336.

⁹⁴ Н. И. Репников, Каменные ящики Байдарской долины, ИАК, в. 30, стор. 147, рис. 28, 12.

⁹⁵ М. П. Грязнов, вказ. праця, стор. 11; С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, табл. XXVIII, стор. 171.

⁹⁶ А. Н. Бернштам, вказ. праця, стор. 298.

⁹⁷ К. Ф. Смирнов, О погребениях с конем и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье, СА, XXVII, стор. 216, 217.

⁹⁸ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Отчет о раскопках на Калангаевском городище, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹⁹ M. Ebert, Reallexicon, т. XIV, табл. 10, С.

¹⁰⁰ E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, т. II, Париж, 1886, табл. XXX, 22.

¹⁰¹ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья, СА, I, 1936, стор. 79 і далі.

¹⁰² МРЗ, стор. 111.

вих блях¹⁰³. На Басівському городищі виявлено орлиноголову бляху, попсовану при литві¹⁰⁴. Найпізнішою знахідкою, що відноситься до кінця VI — початку V ст. до н. е., слід вважати уламок орлиноголової бляхи з кургана № 12 біля с. Оксютинці¹⁰⁵.

Всього з території Посулля відомо до 80 блях описаного типу, які походять з шести різних об'єктів. В такій кількості бляхи не відомі в

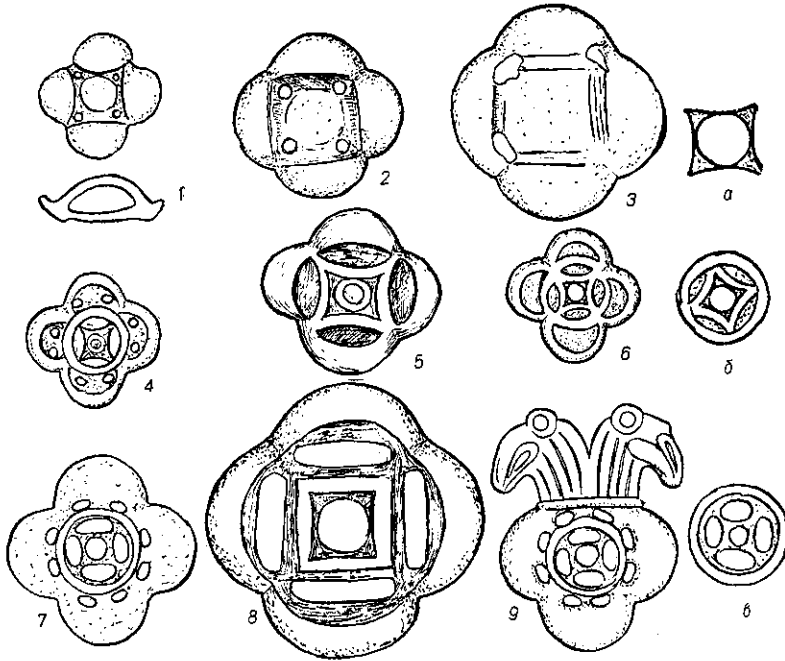

Рис. 14. Хрестовидні бляхи кінської упряжки.

1 — з Кам'яномостського могильника; 2, 5, 8 — з колишнього черкаського повіту; 3 — з кургана № 2 біля ст. Келермеської; 4 — з кургана біля с. Ємчиха; 6 — з кургана № 45 біля с. Берестяги; 7—9 — з курганів Посулля.

пам'ятках інших частин Скіфії і, зокрема, в правобережному Лісостепу, де досліджено значно більше пам'яток. Із знайдених в Правобережжі, згадаємо хрестовидну бляху з кургана біля с. Ємчиха¹⁰⁶, бляху з орлиними голівками з с. Пруси¹⁰⁷, три бляхи з кургана № 45 біля с. Берестяги¹⁰⁸, оригінальну хрестовидну бляху з кургана біля с. Глеваха¹⁰⁹.

Попередниками плоских хрестовидних нашивних блях були вуздечні бляхи, близькі до них формою, але не нашивні, а такі, що надягаються на ремінь з допомогою петлі. Поява їх відноситься до передскіфської доби.

В Кам'яномостському могильнику, в похованні VIII—VII ст. до н. е. були знайдені чотири хрестовидні бляхи з опуклими масивними пелюстками та фігуркою у вигляді бубнового туза, яка облямовує внутрішній кружок посередині. В кутах між виступами є чотири отвори (рис. 14, 1)¹¹⁰.

¹⁰³ КСИА, в. 3, стор. 69—70.

¹⁰⁴ В. А. Іллінська, Верхньосулська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952, стор. 34.

¹⁰⁵ МРЗ, стор. 107.

¹⁰⁶ Б. З. Рабинович, вказ. праця, стор. 94.

¹⁰⁷ ДП, III, табл. XLIII, 346.

¹⁰⁸ Смела, III, стор. 119, табл. XIX, 3.

¹⁰⁹ О. І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха, Археологія, IX, 1954, стор. 90, табл. I, 9.

¹¹⁰ Е. И. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г., Записки Кабардинского научно-исследовательского ин-та истории, языка и литературы, т. V, Нальчик, 1950, стор. 246—252, 268.

Кілька таких же блях походять з колишнього Черкаського повіту. Одна з них ¹¹¹ аналогічна до кам'яномостських (рис. 14, 2), дві інші — трохи відрізняються в деталях і не мають наскрізних отворів по кутах. На одній з блях посередині опуклим рельєфом зображена фігура у вигляді квадрата з ввігнутими боками та кільцем у центрі (рис. 14, 5). На іншій рисунок у центрі має вигляд кола, вписаного в квадрат, по боках якого, в основі виступів, є чотири довгастих овали; вся композиція утворює форму чотирипелюсткової розетки (рис. 14, 8) ¹¹².

За подібністю до кам'яномостських ці бляхи слід датувати VIII—VII ст. до н. е., тобто часом чорноліської культури в Середньому Подніпров'ї.

Про безпосередню спадковість доскіфських блях від блях кам'яномостського типу свідчать бляхи з другого Келермеського кургана, які також не нашивалися, а надягалися на ремінь за допомогою петлі і мали чотири отвори по кутах між виступами ¹¹³.

В кургані № 45 біля с. Берестняги, крім звичайної бляшки з орлиними голівками, виявлено дві бляхи, дуже схожі на одну із знайдених на Черкащині (рис. 14, в). Орнамент їх повністю аналогічний, наскрізні отвори відсутні. В Київському історичному музеї зберігається знайдена в кургані біля х. Попівка масивна хрестовидна бляха з петлею позаду, без отворів для нашивання.

Ці дані свідчать, що серія чотирипелюсткових блях, незважаючи на деякі відмінності в деталях, становить одну типологічну групу; форма їх успадкована від передскіфської доби.

Орнамент, яким прикрашалися ці бляхи, досить стійкий і повторює, по суті, один мотив. Найпростішим варіантом є коло або кільце в центрі, облямоване чотирма сегментами, які утворюють променевидну фігуру (значок) у формі бубнового туза (кам'яномостські, перша черкаська, келермеська бляхи, див. рис. 14, а). Інколи ця ж фігура вписується в коло або кільце і виділяє чотири сегменти круга (рис. 14, б). Це — берестнязькі, емчихська, друга черкаська бляхи. І, нарешті, кожний з цих виділених сегментів всередині круга одержує вигляд окремого пелюстка розетки — третя черкаська, плоскі бляхи скіфського періоду (рис. 14, в).

На цьому можна було б і не зупинятися так докладно, коли б такі значки не траплялися постійно на ряді інших предметів передскіфської та ранньоскіфської доби.

Вони є на багатьох бронзових круглих опуклих бляхах, знайдених в Кобанському могильнику ¹¹⁴, в похованнях часу пізньої бронзи в околицях Геленджика ¹¹⁵, в пам'ятках таврської культури ¹¹⁶, серед предметів кінського убору з Кіскошед в Угорщині ¹¹⁷, в деяких ранніх похованнях анан'їнської культури ¹¹⁸.

Такий же значок прикрашав центральну частину кільцеподібного предмета, знайденого в Єсентуках ¹¹⁹. В пам'ятках скіфського типу він

¹¹¹ ДП, IV, табл. XI, 288.

¹¹² Там же, рис. 289, 290. А. О. Спицин помилково відносив ці бляхи до виробів з ввімчастою емаллю (див. А. А. Спицин, Предметы с выемчатой эмалью, СПб, 1903, стор. 2—3).

¹¹³ Б. З. Рабинович, вказ. праця, стор. 96, рис. 9.

¹¹⁴ МАК, XIII, табл. XXXI, 2, аналогічні є в ДІМ, див. А. В. Збруева, История народов Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, стор. 66.

¹¹⁵ Розкопки І. І. Аханова; зберігаються в Геленджицькому музеї.

¹¹⁶ Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926 р.; дані про геленджицькі та таврські бляхи нам люб'язно повідомив О. М. Лесков.

¹¹⁷ S. Gallus, T. Horgváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Dissertationes Pannonicae, серія II, Будапешт, 1939, табл. XXXIV, 2.

¹¹⁸ А. В. Збруева, История народов Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, табл. XXX, 9, 10.

¹¹⁹ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 21.

нерідко зустрічається на верхньому боці циліндричних пряжок-пронизок для перехрещених ременів. Такі пряжки виявлені серед знахідок поблизу х. Олексіївського. (На думку О. О. Іессена, вони відносяться до другої половини VII ст. до н. е.¹²⁰). Цей же мотив повторюється на одній з пряжок, що походять з Роменських курганів¹²¹, на пряжках з кургана № 2 поблизу с. Рижанівка, де вони були знайдені разом з кобанськими ву-дилами.

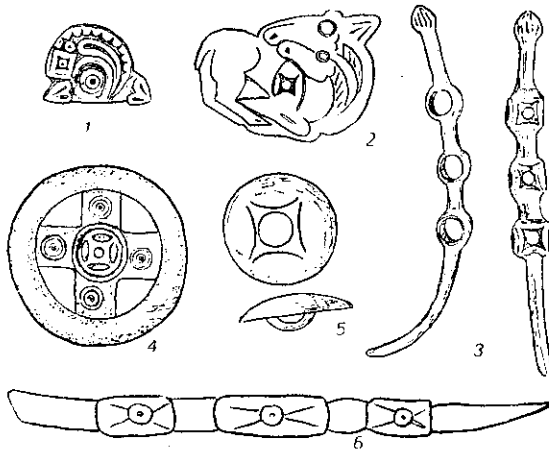

Рис. 15. Зображення солярного знака на різних предметах кінського спорядження VII—VI ст. до н. е.

1—з кургана № 1 біля ст. Келермеської; 2—з кургана № 2 біля с. Жаботин; 3—з кургана № 524 біля с. Жаботин; 4—з району Єсентуків; 5—з Кобанського могильника; 6—нижній бік кістяного псалія з кургана біля с. Оксютинці.

ка з крапкою посередині і чотирма перпендикулярними радіусами¹²⁵.

На знахідках з кургана біля с. Жаботин такий значок був на стегні передньої ноги кістяної фігурки лежачого коня (рис. 15, 2)¹²⁶, на бронзових псаліях з кургана № 524 — збоку на кожному з трьох бічних виступів (рис. 15, 3)¹²⁷. Таким же значком прикрашена тильна сторона псалія з Ісмеретлен в Угорщині¹²⁸.

Значок цей повторюється на бічних виступах багатьох кістяних псаліїв, причому на поздовжніх виступах вузької кістяної пластини він має вигляд косоного хреста, що відходить від центрального кружка з крапкою посередині (рис. 15, 6).

До цієї ж серії можна віднести золоті бляшки у вигляді чотирипелюсткових розеток з кургана № 100 біля с. Синявка¹²⁹.

Не викликає сумніву, що значок неодноразово повторюваний, не був простим орнаментом, а мав символічне значення. Імовірно, це емблема сонця, солярний знак, який будучи вміщеним на прикрасах та предметах кінської вузди, мав магичне, оберігаюче значення.

Подібні значки є на багатьох предметах, знайдених в Келермеських курганах: на плоскій бляшці у вигляді голівки баранчика на кістяній пронизці (рис. 15, 1), на плоскій бляшці, прикрашеній зверху голівкою левиці¹²², на двох боках високої циліндричної пронизки¹²³ та на круглих золотих бляхах, прикрашених орнаментом у вигляді хвилі та концентричних кругів¹²⁴. Такий же значок був на верхньому боці бронзових шаровидних наверхників з 1 та 2 Келермеських курганів: на одному наверхнику він мав звичайну форму, на двох інших — вигляд квадрата та круж-

¹²⁰ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВСАА, стор. 118.

¹²¹ Зберігається в КДІМ.

¹²² Ермітаж, Ку, 1904, 2/201.

¹²³ Там же, 2/202.

¹²⁴ ОАК за 1904 г., стор. 89, рис. 142.

¹²⁵ Ермітаж, Ку, 103—105, 1/42, 1/41, 2/210.

¹²⁶ ДП, III, табл. LXI, 539.

¹²⁷ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 87, рис. 24.

¹²⁸ S. Gallus, T. Nováth, вказ. праця, табл. XLI.

¹²⁹ Смела, II, стор. 171.

Серед великої кількості солярних знаків, відомих в різних культурах, починаючи з глибокої давнини, найяснішу і найближчу паралель являють зображення сонця в культурах стародавнього Сходу: Месопотамії, Сирії, Хетському царстві.

Астральні культури стародавнього Вавилону справили великий вплив на релігію країн стародавнього Сходу. На деяких вавілонських зображеннях, починаючи від найдавнішого періоду і до початку I тис. до н. е.¹³⁰, на хетських барельєфах та печатках сонячний знак зображувався у вигляді вписаної в круг чотирипроменевої фігури, описаної навколо центрального круга, іноді з пучками променів в інтервалах або ж у вигляді хрестовидного значка з кругом в центрі, вписаного в круг¹³¹. Здається цілком імовірним, що цей знак сонця міг проникнути в скіфську культуру з країн стародавньосхідних цивілізацій в результаті безпосереднього зіткнення або, що більш правдоподібно, через Кавказ, де з'ява такого значка відноситься до передскіфської доби. Одним з найраніших в цій серії є бронзова плоска сокирка закавказького типу із зображеною на ній фігуркою тварини та емблемою сонця (знайдена в Керчі)¹³².

Цікаво, що такі ж солярні знаки є на кам'яних карасукських стелах в Західному Сибіру¹³³.

На скіфських бляхах VI ст. до н. е. цей значок одержує додаткову семантичну розшифровку у вигляді двох орлиних голівок, чим підсилюється його символічність. Відомо, що образ орла з давніх давен пов'язаний з культом сонця і небесної сфери.

Підсумовуючи все викладене, слід зазначити, що скіфська вузда VI ст. до н. е. має ряд своєрідних ознак, якими відрізняється від вуздечних наборів попереднього періоду та від скіфської вузди V—IV ст. до н. е.

В порівнянні з ранішим часом тут немає вудил так званого кобанського типу з подвійними кільцями та бронзових псаліїв з трьома петлями, описаних в праці О. О. Іессена¹³⁴.

Залишаються ще бронзові стрем'ячковидні вудила (ведуть своє походження з кінця бронзового періоду), хоч вони все більше витісняються залізними вудилами, які з'явилися десь на рубежі VII—VI ст. до н. е. Оригінальною скіфською формою, яка виникла в цей же час, є нові типи залізних і кістяних псаліїв, а також бронзових, що наслідують кістяні. Є дані про існування м'яких ремінних вудил та дерев'яних псаліїв, кінці яких могли прикрашатися кістяними наконечниками.

По новому оформлюються відомі з передскіфського часу хрестовидні бляхи та кубічні пряжки-пронизки.

Мотиви звіриного стилю в оформленні предметів кінської вузди традиційно стійкі та цілком певні. Найбільш оригінальні предмети вирізані з кістки. Металеві предмети наслідують кістяним. Переважають зображення голівки коня, барана, грифо-барана, голови, дзьоба та кігтя хижого птаха, ікла хижака; зображення кінського копита є традиційним в оформленні нижнього кінця псалія.

¹³⁰ G. Perrot et Ch. Chipiez, Histoire de l'Art, т. II, Париж, 1884, стор. 211, 610, 647, 690, 763; E. Bebelon, Manuel d'archéologie Orientale, Париж, 1888, стор. 44, 45, 54.

¹³¹ G. Contenu, Manuel d'archéologie Orientale, т. IV, Париж, 1947, стор. 2273; його ж, La civilisation des hittites, Париж, 1948, стор. 48; Б. В. Фармаковский, Архаический период на юге России, МАР, 34, стор. 23 рис. 1.

¹³² О. М. Джапаридзе, Бронзовые топоры Западной Грузии, СА, XVIII, стор. 296.

¹³³ М. П. Грязнов, Минусинские каменные бабы в связи с некоторыми новыми материалами, СА, XII, стор. 154; С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, стор. 161.

¹³⁴ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э., СА, XVIII, 1953, стор. 53.

Зображення, основу яких становить різьба по кісті, мають велике значення для вивчення особливостей ранньоскіфського художнього стилю, оскільки вони належать до числа найраніших і найсамобутніших творів скіфської художньої майстерності, вільної від зовнішніх впливів як передньоазіатського, так і іонійського мистецтва.

До останнього часу це залишалось поза увагою дослідників скіфського мистецтва, що інколи призводило до серйозних помилок і неправильних висновків. Так, М. І. Ростовцев, ігноруючи згадані скіфські вироби, помилково говорить про рідкість зображень барана в скіфському мистецтві¹³⁵. С. І. Руденко, спираючись на досвід попередніх дослідників, відзначає, що зображення коня займає дуже скромне місце в скіфському мистецтві. Це він пояснює тим, що такі зображення сформувалися в період, який передував табунному скотарству, коли кінь зайняв помітне місце в скіфському побуті¹³⁶.

Зображення солярного знака на багатьох предметах скіфської вузди розширюють наші знання про складний світ ідеологічних уявлень скіфського суспільства.

Розвиток скіфської вузди на початку V ст. до н. е. спричиняється до удосконалення способу скріплення вудил з псаліями. З'являються нові типи двопетельчастих псаліїв, які вкладалися в зовнішні кільця вудил. Вузdechні набори збагачуються різноманітними металевими налобниками, нашічниками та наносниками, а також різноманітними бронзовими бляхами, які надягалися на вузdechні ремені. Змінюється художній стиль. Зникають або згаються великих змін багато з художніх образів VI ст. до н. е., з'являються нові мотиви.

За основу вивчення скіфської вузди VI ст. до н. е. ми взяли предмети, знайдені в курганах Посульської локальної групи, які дають найрізноманітніший за складом та найчисленніший набір предметів кінського спорядження.

Описуючи ці предмети, доводилося неодноразово підкреслювати повну їх відповідність з кінською вуздою, що походить з ранніх курганів Кубані, а також із скіфськими знахідками з Кармір-Блур. Загальне датування тих та інших визначається, в основному, рамками VI ст. до н. е., проте уточнення датування дозволить встановити деяку відносну їх різночасність. Так, пам'ятки Посулля, в тому числі і найраніші, такі як Старша Могила, кургани біля с. Герасимівка та х. Попівка, не можуть бути віднесені до часу раніше середини VI ст. до н. е. На це вказують окремі пізніші предмети, знайдені в інвентарі Старшої Могили та близькість цього комплексу з курганом № 38 біля с. Гуляй-Город, дата якого визначається знахідкою ольвійського дзеркала.

Загальноновизнаним є датування Келермеських курганів другою чвертю VI ст. до н. е. Що ж до кармір-блурських знахідок, то вони повинні бути віднесені до найранішого часу — рубежу VII—VI ст. до н. е., оскільки взяття скіфами кріпості Тейшебаїні відноситься, на думку Б. Б. Піотровського, до часу не пізніше 590—585 рр. до н. е.¹³⁷

Ці різниці в датуванні вказують на те, що предмети кінської вузди з посульських курганів відносяться до часу дещо пізнішого, ніж аналогічні їм в пам'ятках Кубані та Закавказзя.

Щодо правобережного Лісостепу, то поява скіфської культури та розвиток вершництва носить тут цілком інший характер, ніж в посульському Лівобережжі. В пам'ятках Черкаської групи спостерігається кар-

¹³⁵ М. Rostoytzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, стор. 195.

¹³⁶ С. И. и Н. М. Руденко, *Искусство скифов Алтая*, М., 1949, стор. 85.

¹³⁷ Б. Б. Пйотровский, *Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н. э.*, изд. ЛГУ, 1949, стор. 125.

тина досить раннього (Жаботинські знахідки можуть бути зіставлені в часі з Кармір-Блуrom), але в той же час поступового проникнення стороннього степового скіфського впливу в місцеве доскіфське середовище. Кількість поховань з вуздечками VI ст. до н. е. порівняно невелика. Знахідки їх зосереджуються в південній частині правобережного Лісостепу, на Тясміні, де вплив скіфської культури на місцеві племена був особливо великим. В міру віддалення від цього центру на північ і захід кількість предметів вузди в могилах помітно зменшується, що легко перевірити при зіставленні ранніх пам'яток Пороської та Тясминської груп.

На Посуллі пам'ятки скіфського типу з'являються десь близько середини VI ст. до н. е. в готовому вже вигляді, без будь-якого генетичного зв'язку з пам'ятками попередньої епохи.

Цілком очевидно, що десь близько середини VI ст. до н. е. територією лівобережного Лісостепу оволоділи сильні войовничі племена вершників. Вони принесли з собою на цю територію курганний обряд поховань, скіфську зброю та вуздечне спорядження такого типу, що трохи раніше вже існував у племен, з ім'ям яких пов'язане зруйнування Кармір-Блура та культура Келермеських курганів.
